

VIDIKI RAZVOJA PREBIVALSTVA GORIŠKE-GRADIŠKE V 19.
STOLETJU IN DO PRVE SVETOVNE VOJNE*Aleksej KALC*Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: AKalc@zrc-sazu.si*IZVLEČEK*

Prispevek obravnava demografski razvoj Goriške-Gradiške v 19. stoletju in do prve svetovne vojne, ko je bila dežela, skladno s splošnimi težnjami, priča pospešeni rasti števila prebivalstva. Tej je botroval povečani razkorak med rodnostjo in zmanjšano smrtnostjo, dejanska rast pa je bila znatno manjša od naravne zaradi izseljevanja. To je bilo usmerjeno v razne avstrijske dežele in tudi v tujino, njegova glavna destinacija pa je bil Trst. Prikazane so razvojne specifikke posameznih delov dežele s poudarki na sistemskih razlikah med demografijo glavnega mesta Gorice, katerega rast je bila odvisna predvsem od priseljevanja, in podeželskih območij, kjer je bila rast rezultanta različnih in spremenljivih razmerij med naravnim in emigracijskim saldonom. Prikazano je tudi priseljevanje iz drugih avstrijskih dežel in tujine, zlasti iz Italije, ter selitveni premiki znotraj dežele, ki so držali proti glavnemu mestu in proti razvijajočim se industrijskim območjem.

Na začetku 20. stoletja je v tendencah demografskega dogajanja zaznati spremembe v družbenih in gospodarskih strukturah, ki so jih determinirali razvoj industrijskih središč, uveljavljanje tržnega kmetijstva in izboljšanje prometnih povezav. Z vidika relaciji središče-periferija se kažejo demografska razmerja znotraj dežele, predvsem pa, kako je dežela kot taka delovala kot širša periferija Trsta.

Ključne besede: Goriška-Gradiška, 19. stoletje, prebivalstvo, selitve, razmerje center-periferija

ASPETTI DELLO SVILUPPO DELLA POPOLAZIONE DELLA PROVINCIA
DI GORIZIA E GRADISCA NELL'OTTOCENTO E FINO
ALLA PRIMA GUERRA MONDIALE*SINTESI*

Il contributo illustra le dinamiche evolutive della popolazione di Gorizia e Gradisca nella fase della grande crescita tra gli inizi dell'Ottocento e la prima guerra mondiale. L'aumento avvenne principalmente per effetto del calo della mortalità, la spinta della crescita naturale fu tuttavia limitata dall'emigrazione. Questa prese svariate direzioni all'interno dell'Austria-Ungheria e anche verso l'estero, la sua principale destinazione fu però la città di Trieste. Il contributo prende in esame le singole aree geografiche della

contea, soffermandosi sulle differenze sistemiche che contraddistinsero lo sviluppo della città di Gorizia, sostenuto in misura considerevole (esclusivamente, stando alle fuorvianti statistiche ufficiali) dall'immigrazione, ed il resto del territorio provinciale, dove diverse e mutevoli furono le interazioni tra fattori naturali e sociali. Vengono altresì analizzate le correnti immigratorie ed i movimenti interni alla provincia, diretti verso il capoluogo e le sedi dello sviluppo industriale. All'inizio del Novecento sono riconoscibili nelle tendenze demografiche le trasformazioni nelle strutture sociali ed economiche, determinate dall'industrializzazione, dall'adattamento di aree rurali all'economia di mercato e dalla modernizzazione dei trasporti e delle vie di comunicazione. Dal punto di vista del rapporto tra centro e periferia emerge come la provincia avesse costituito e funzionato anche in termini demografici, come grande periferia di Trieste.

Parole chiave: Gorizia-Gradisca, XIX secolo, popolazione, migrazioni, rapporto centro-periferia

UVOD

Pričujoči prispevek prikazuje osnovne poteze demografskega razvoja Goriške-Gradiške v dolgem 19. stoletju, s poudarkom na njegovi drugi polovici in letih do prve svetovne vojne. Obdobje sodi v časovni okvir t.i. demografske revolucije (Bardet et al., 1998), ki je v Evropi zaznamovala prehod od nihajoče in negotove rasti prebivalstva, značilne za predindustrijsko dobo, k demografski ekspanziji, ki je spremljala družbenogospodarske, politične in kulturne procese, s katerimi se je uveljavil moderni svet. Demografska rast je, ob skupnih splošnih tendencah, poznala na regionalni ravni in ožjih območjih različne obsege in dinamike. Ti so bili odvisni od posebnosti v demografskih sistemih, strukturnih značilnosti prebivalstva, naravnih značilnosti območij, družbenogospodarskih in drugih dejavnikov. Smoter analize je izpostaviti nekatere te vidike in razvojne momente na primeru Goriške-Gradiške v luči geografske in družbene raznolikosti te dežele in njenega položaja v kontekstu severovzhodnega Jadrana. Pri tem prihajajo posebno do izraza razmerja na relaciji center-periferija. Ta se kažejo po eni strani v povezavah med demografskim razvojem Gorice in deželnih indudrijskih centrov ter podeželskih območij. Po drugi strani pa v povezavi med prebivalstvenim razvojem goriško-gradiške dežele in posameznih njenih območij z razvojem bližnjega Trsta. Razprava temelji na podatkih ljudskih štetij, podatkih naravnega gibanja prebivalstva in njihovih elaboracijah, povzetih po uradnih statističnih objavah, arhivskih virih in študijah.

RAZVOJ ŠTEVILA PREBIVALSTVA

V pokneženi grofiji Goriški-Gradiške se je faza hitrejšega demografskega razvoja, kot kažejo najbolj verodostojni viri, začela v dvajsetih letih 19. stoletja. Med 1818 in 1910 je namreč število prebivalcev grofije naraslo od 144.000 na več kot 256.000, to je za 78%. Sprememba je očitna, če primerjamo to gibanje z gibanjem prejšnjega obdobja. Leta 1754, ko so v Avstriji izvedli prvo državno ljudsko štetje, s katerim se začinja doba državnih prebivalstvenih statistik, je Goriška-Gradiška štela 102.347 prebivalcev (Bla-

Tabela 1: Prisotno civilno prebivalstvo Avstrijsko-ilirskega Primorja 1818-1910

	1818	1830	1846	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Goriška-Gradiška	144.048	168.033	191.766	192.511	185.943	204.076	209.539	219.156	231.050	256.499
Trst	43.087	57.403	80.300	117.496	104.707	123.098	141.709	155.471	176.383	226.458
Istra	169.100	198.635	228.035	232.910	230.328	254.905	283.720	308.980	337.362	386.740
Primorje	356.235	424.071	500.101	542.917	520.978	582.079	634.967	683.607	744.795	869.697

Tabela 2: Prirastek (a) in povprečna letna rast (b) prisotnega civilnega prebivalstva

	1819-30	1831-46	1847-50	1851-57	1858-69	1870-80	1881-90	1891-00	1901-10	1857-1910	1818-1910
a) v odstotkih											
Goriška-Gradiška	16,7	14,1	0,4	-3,4	9,8	2,7	4,6	5,4	11,0	37,9	78,1
Trst	33,2	39,9	46,3	-10,9	17,6	15,1	9,7	13,5	28,4	116,3	425,6
Istra	17,5	14,8	2,1	-1,1	10,7	11,3	8,9	9,2	14,6	67,9	128,7
Primorje	19,0	17,9	8,6	-4,0	11,7	9,1	7,7	9,0	16,8	66,9	144,1
b) v promilih											
Goriška-Gradiška	13,9	8,8	1,0	-4,9	8,1	2,4	4,6	5,4	11,0	7,2	8,5
Trst	27,7	24,9	115,8	-15,5	14,6	13,7	9,7	13,5	28,4	21,9	46,3
Istra	14,6	9,3	5,3	-1,6	8,9	10,3	8,9	9,2	14,6	12,8	14
Primorje	15,9	11,2	21,4	-5,8	9,8	8,3	7,7	9,0	16,8	12,6	15,7

znik et al., 1970, 99). Trideset let kasneje (1784) jih je konskripcija zabeležila 116.454, konskripcije iz let 1804 in 1816 pa 120.107 oziroma 114.816¹. Podatki konskripcijskega števnege sistema, ki so ga uvedli na začetku sedemdesetih let 18. stoletja v povezavi s splošno vojaško obveznostjo, so nedvomno prenizki, po mnenju nekaterih zgodovinarjev za okrog 5% (Zwitter, 1936, 37), najbrž pa še več. Zaradi metodoloških razlogov in težav izvajanja popisovanj so vrednosti v času večkrat tudi pretirano nihajoče². Podatki vsekakor kažejo, da se je prebivalstvo do tretje francoske zasedbe počasi številčno krepilo, vendar brez pravega zagona in je prej kot k odločnemu naraščanju težilo k dolgoročni stabilnosti. Tako obnašanje se je skladalo z demografijo starega reda, ki so jo pogojevale visoke stopnje natalitete in mortalitete. V osemdesetih in devetdesetih letih sta se ta parametra gibala okrog 38 in 39 promilov (Blaznik et al., 1970, 100). Kot vse kaže, na razvoj ni veliko vplivala niti populacionistična politika, s katero si je dunajski kameralizem prizadeval spodbuditi naraščanje števila prebivalstva in njegovo družbeno-gospodarsko prestrukturiranje. V okvir te politike je na primer sodilo pospeševanje svilgojstva in svilarske manufakturne dejavnosti, ki sta se močno razširila med krajevnim prebivalstvom, odprtje predilnic v Solkanu in Zagraju, papirnic v Ajdovščini in Podgori ter drugih obratov. Te dejavnosti so pospešile tudi načrtno doseljevanje specializiranih kadrov iz drugih avstrijskih dežel, predvsem pa iz tujine (Panariti, 1996; Iancis, 2006). Kot cilje si je prebivalstvena politika zastavljala tudi reformo agrarne posesti na območju kolonata in melioracije močvirnatih predelov za pridobivanje novih kmečkih površin, da bi lahko krajevno kmetijstvo lahko izkoristilo in hkrati služilo ekspanziji Trsta (Schünemann, 1935, 54).

Prehod med številom prebivalstva iz leta 1816 in tistim iz leta 1818 ostaja odprto vprašanje. Razliko si je mogoče delno razlagati z nezanesljivostjo konskripcijskih rezultatov. Tisti za leto 1818 je vsekakor po Zwitteru prvi zanesljivi podatek o realnem obsegu prebivalstva Goriške-Gradiške (Zwitter, 1936, 49). Ne glede na omenjene negotovosti, je razvidno, kako je po turbulentnem napoleonovem obdobju in premostitvi zadnje velike evropske karestije v letih 1815-17 nastopilo novo poglavje v zgodovini demografskega razvoja dežele. Kot druge avstrijske province, je bila tudi Goriška-Gradiška do srede štiridesetih let priča živahni rasti prebivalstva, ki se je pomnožilo za 33%, to je povprečno za skoraj 12 promilov letno (tabela 2). V Avstrijskem primorju je Istra beležila še nekoliko večjo rast, v Trstu pa je bila zaradi močnega priseljevanja rast po obsegu in hitrosti posebno poudarjena. S tem je Trst prispeval dodano vrednost prirastku celotnega Avstrijskega primorja, ki je presegal 40%. Poudariti gre, da sta tudi Istra in Goriška-Gradiška v tem obdobju poznali izrazitejšo prebivalstveno rast kot sosednje dežele. Koroško prebivalstvo se je namreč povečalo za 19,2%, kranjsko pa za 24,5%, medtem ko je bil na Štajerskem razvoj živahnejši in je prirastek znašal 31,2% (Zwitter, 1936, 47-48). Te razlike se skladajo s stopnjami natalitete, mortalitete in naravnega prirastka, ki so bile v Primorju občutno

1 Podatek francoskega štetja iz leta 1811 (87.246 prebivalcev) se nanaša na goriški distrikt, ki je bil manjše političnoupravno območje kot grofija (Zwitter, 1936, 90).

2 O prebivalstvenih statistikah v Avstriji in konskripcijskem sistemu glej Zwitter (1936), Blaznik et al. (1970, 34-45) in Kalc (2012).

višje kot v drugih omenjenih deželah³. Revolucionarni čas in obdobje do srede petdesetih let je spremljala demografska kriza, tako v Primorju kot na Kranjskem. Goriška-Gradiška jo je občutila prej in že leta 1850 so rezultati zadnjega štetja po konskripcijskem sistemu beležili težnjo k ustaljenosti. Do leta 1857 so sledila leta negativnega prirastka, ki je privedel do 3,4% padca števila prebivalstva. Botrovala mu je znatno povečana mortaliteta, ki je bila sredi petdesetih let povezana s kolero. V Istri je bilo nazadovanje manjše, v Trstu, kjer se je ob težavnih momentih za gospodarstvo priseljevanje ublažilo in je prevladal odliv prebivalstva, pa je število upadlo za skoraj 11%. Moderna štetja, ki so se začela s popisom leta 1857, so nato v Goriški-Gradiški izkazovala vse do 1910 stalno demografsko rast. Njen tempo se je vsekakor v času razlikoval glede na splošen gospodarski razvoj in družbene spremembe ter njune specifike znotraj regije.

V šestdesetih letih je nastopila nova faza živahne rasti, ki jo je v sedemdesetih letih ustavila kriza v agrarnem gospodarstvu. Za razliko od Istre, kjer je prebivalstvo naraščalo do konca stoletja povprečno za 9-10 promilov na leto, se je v Goriški-Gradiški rast skrčila z 8,13 na 2,43 promila. V naslednjem dvajsetletju je rast postala zopet živahnejša, vendar se je šele v novem stoletju dvignila nad povprečje šestdesetih let in ujela povprečni tempo prve faze. Goriško-gradiška grofija je bila skratka del Avstrijskega primorja z najskromnejšo in negotovo demografsko rastjo, to zlasti v drugi polovici 19. stoletja. Če je v začetni fazi do srede stoletja razvoj v hitrosti le nekoliko zaostajal za razvojem v Istri, se je med popisoma 1857 in 1910 število prebivalstva povečalo za 38%, medtem ko se je istrsko prebivalstvo pomnožilo za 68%, tržaško pa se je več kot podvojilo. Kljub temu je bila demografska rast Goriške-Gradiške, skupaj z ostalim Primorjem, tudi v tej fazi večja od koroške in kranjske.

Razvoj od tridesetih let 19. stoletja dalje je bil po eni strani rezultanta padanja mortalitete in posledično močno pozitivnega naravnega salda. Po drugi strani je bil pogojen z bolj ali manj poudarjeno a neprestano erozijo naravnega prirastka po izseljevanju. Podatki obdobja med 1830 in 1846 na primer kažejo, kako je tudi v tem času ugodno demografsko rast spremljala negativna migracijska bilanca, ki je znašala 11% naravnega prirastka⁴. V naslednjih desetletjih je postala ta značilnost veliko bolj izrazita in imela kot posledico prej opisano prebivalstveno rast (grafikon 1). Tabela 3 jasno prikazuje naravni demografski potencial in kako je izseljevanje v sedemdesetih, osemdesetih in tudi devetdesetih letih stoletja, kljub padajoči tendenci, odjedalo pomembne deleže naravnega prirasta. V sedemdesetih in osemdesetih letih so razlike med naravno in absolutno rastjo prebivalstva znašale kar 65 in 56%. Šele na začetku dvajsetega stoletja so družbene in gospodarske razmere končno dopuščale odločno zmanjšanje negativnega vpliva odseljevanja in, tudi ob okrepljenem naravnem doprinosu, odločnejše naraščanje števila prisotnega prebivalstva.

3 V letih 1830-45 je bila v Avstrijskem primorju povprečna rodnost 38 ‰, umrljivost pa 29,1 ‰, medtem ko sta na primer na Kranjskem stopnji znašali 29,7 in 26,6 ‰. Goriška-Gradiška je takrat beležila 36,9 ‰ rojstev in 27,5 ‰ smrti (Zwitter, 1936, 91).

4 Naravni prirastek je v tem obdobju znašal 26.693 prebivalcev, absolutni pa 23.733 prebivalcev. Selitveni saldo je bil torej -2.960 prebivalcev (Blaznik et al., 1970, 101).

Grafikon 1: Naravna in dejanska rast števila prebivalstva 1869-1910 (1869=100)

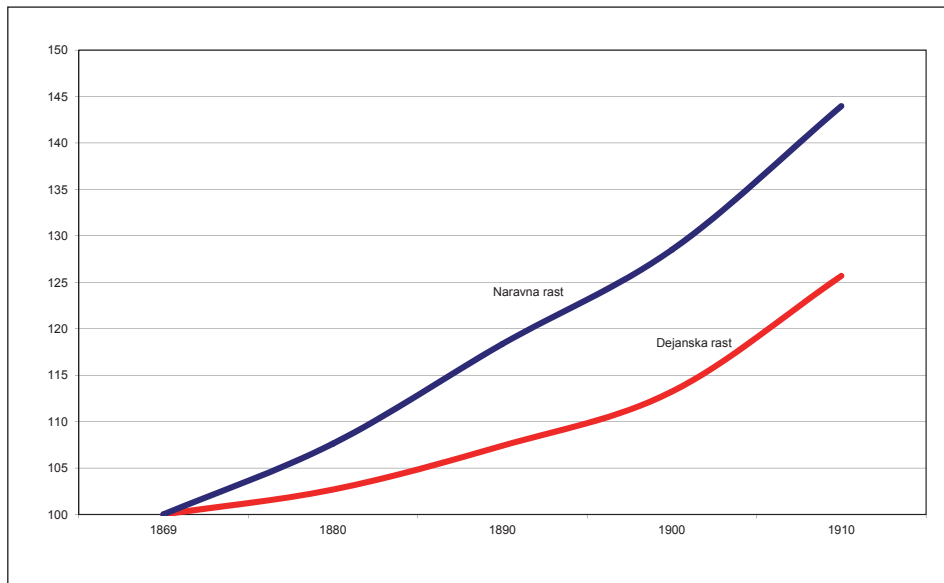

Tabela 3: Prirastek prebivalstva Goriške-Gradiške 1869-1910

	dejanski		naravni		migracijski		mig./nar.
	število	%	N	%	N	%	%
1869-80	5.462	2,7	15.573	7,6	-10.111	-5,0	-64,9
1881-90	9.618	4,6	21.891	10,4	-12.273	-5,9	-56,1
1891-1900	11.894	5,4	20.700	9,4	-8.806	-4,0	-42,5
1901-10	25.431	11,0	31.565	13,7	-6.134	-2,7	-19,4

Tabela 4: Prisotno civilno prebivalstvo Goriške-Gradiške po okrajnih glavarstvih

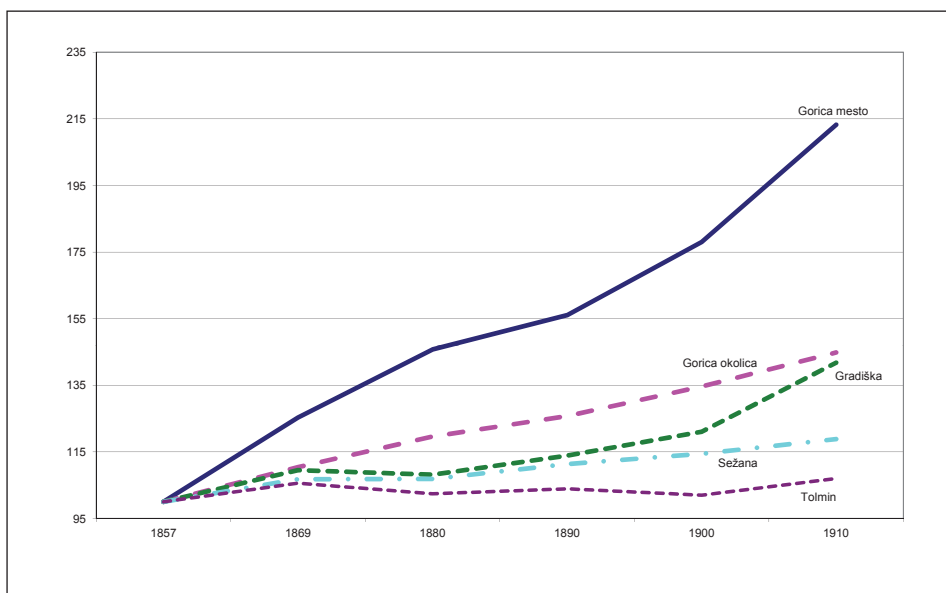
	1857	1869	1880	1890	1900	1910	% 1857-1910
Gorica mesto	13.297	16.659	19.375	20.751	23.671	28.353	113,2
Gorica okolica	50.797	56.082	60.760	63.876	68.371	73.564	44,8

Gradiška	60.834	66.602	65.778	69.258	73.621	86.265	41,8
Sežana	25.422	27.142	27.167	28.297	29.084	30.211	18,8
Tolmin	35.593	37.591	36.458	36.974	36.303	38.088	7,0
Goriška- -Gradiška	185.943	204.076	209.538	219.156	231.050	256.481	37,9

Tabela 5: Povprečni letni prirastek civilnega prebivalstva (%)

	1858-69	1870-80	1881-90	1891-1900	1901-10
Gorica mesto	21,1	14,8	7,1	14,1	19,8
Gorica okolica	8,7	7,6	5,1	7,0	7,6
Gradiška	7,9	-1,1	5,3	6,3	17,2
Sežana	5,6	0,1	4,2	2,8	3,9
Tolmin	4,7	-2,7	1,4	-1,8	4,9
Goriška-Gradiška	8,1	2,4	4,6	5,4	11,0

Grafikon 2: Rast števila prebivalstva 1869-1910 po političnih okrajih (1869=100)

Znotraj geomorfološko in po naselbinski tipologiji ter socialno-gospodarski strukturi raznolikega ozemlja profije je demografski razvoj imel različne težnje. Iz tabel 4 in 5 in grafikona 2 je kot prvo razvidna jasna dihonomija med Gorico, se pravi mestom, in ostalim, podeželskim teritorijem. V času splošne ekspanzije mest in množenja urbanega prebivalstva je tudi glavno deželno mesto in edina večja urbana aglomeracija Goriške-Gradiške beležilo pomemben porast števila prebivalstva. To je resnici na ljubo naraščalo že v prvi polovici stoletja⁵. Vendar je po krizi mortalitete v petdesetih letih⁶ rast postala hitrejša. V obdobju med 1857 in 1910 se je prebivalstvo povečalo za 113%, čeprav s spremenljivim tempom rasti. V primerjavi s šestdesetimi leti⁷ je bila v naslednjem dvajsetletju rast do dve tretjini počasnejša, nakar se je konec stoletja in na začetku novega zopet okrepila. Politična okraja Gorica okolica in Gradiška, se pravi nižinski predeli, gričevnata in nizkohribovita območja dežele, sta beležila približno 45 in 42% rast. Dinamike razvoja so se vsekakor razlikovale. V goriški okolici se je v osemdesetih letih rast upočasnila, vendar je ostajala vse obdobje kolikor toliko konstantna. Gradiška pa je močno občutila krizo v sedemdesetih letih, ko je od povprečne rasti 8 promilov prešla k pasivni demografski bilanci. Sledila je ponovna rast, ki se je močno razživela z novim stoletjem. K temu sta prispevala predvsem sodna okraja Tržič (Monfalcone) in Červinjan (Cervignano). Neprimerno skromnejši je bil vsa ta desetletja razvoj števila prebivalstva kraškega in predvsem gorskih predelov profije. V sežanskem in tolminskem okraju je bil namreč v sedemdesetih letih prirastek statičen oziroma negativen. V prvem primeru je sledilo do leta 1910 skromno naraščanje, v drugem je prebivalstvo do dvajsetega stoletja stagniralo, nato pa se je stopnja rasti občutno povečala. To je bilo povezano z izgradnjo železnice in pridobljeno prometno vlogo (Berginc, 1956, 19).

Tabela 6: Prirastek prisotnega civilnega prebivalstva v letih 1881-1910 po okrajnih glavarstvih

a) absolutne vrednosti

	1881-90			1891-1900			1901-10		
	dejan-ski	naravni	migra-cijski	dejan-ski	naravni	migra-cijski	dejan-ski	naravni	migra-cijski
Gorica mesto	1.376	-866	2.242	2.920	-1.514	4.434	4.682	-942	5.624
Gorica okolica	3.116	7.120	-4.004	4.495	7.836	-3.341	5.193	10.117	-4.924

5 Leta 1820 je Gorica štela 7.784 prebivalcev, leta 1830 8.673, leta 1840 9.557, leta 1850 pa 10.581 (Czoernig, 1987, 18).

6 Povečana mortaliteta je bila povezana z epidemijo kolere leta 1855, ki se je ponovila leta 1866 in prizadela zlasti mestno prebivalstvo (Czoernig, 1987, 29).

7 Prirastek med 1857 in 1869 je delno pripisati razširitvi popisnega območja s priključitvijo nekaterih predmestnih delov in drugih katastrskih enot (Czoernig, 1987, 18).

Gradiška	3.480	10.287	-6.807	4.363	9.554	-5.191	12.644	14.824	-2.180
Sežana	1.130	2.669	-1.539	787	3.092	-2.305	1.127	4.121	-2.994
Tolmin	516	2.681	-2.165	-671	1.732	-2.403	1.785	3.445	-1.660
Goriška- -Gradiška	9.618	21.891	-12.273	11.894	20.700	-8.806	25.431	31.565	-6.134

b) odstotne vrednosti

	1881-90			1891-1900			1901-10		
	dejan- ski	narav- ni	migra- cijski	dejan- ski	narav- ni	migra- cijski	dejan- ski	narav- ni	migra- cijski
Gorica mesto	7,1	-4,5	11,6	14,1	-7,3	21,4	19,8	-4,0	23,8
Gorica okolica	5,1	11,7	-6,6	7,0	12,3	-5,2	7,6	14,8	-7,2
Gradiška	5,3	15,6	-10,3	6,3	13,8	-7,5	17,2	20,1	-3,0
Sežana	4,2	9,8	-5,7	2,8	10,9	-8,1	3,9	14,2	-10,3
Tolmin	1,4	7,4	-5,9	-1,8	4,7	-6,5	4,9	9,5	-4,6
Goriška- -Gradiška	4,6	10,4	-5,9	5,4	9,4	-4,0	11,0	13,7	-2,7

Primerjava med podatki absolutne rasti in naravnega ter migracijskega salda, ki so prikazani v tabeli 6, sicer od osemdesetih let dalje, nam pomaga bolje razumeti procese v tej fazi razvoja. Iz njih se jasno kaže sistemska razlika med Gorico in ostalo deželo. Vsi štiri podeželski politični okraji beležijo vseskozi višje naravne prirastke od absolutnih in torej, kot že rečeno, stalen odliv prebivalstva. V goriški okolici se je negativni migracijski saldo v devetdesetih letih zmanjšal v primerjavi s prejšnjim desetletjem, v dvajsetem stoletju pa je z močnim porastom naravnega prirastka nastopil tudi dvig migracijskega. Na območju Gradiške pa je migracijski saldo vseskozi upadal. Z -10,3%, ali dveh tretjin naravnega, se je na začetku novega stoletja skrčil na -3% in postal najnižji med vsemi okraji grofije. To in povečanje naravne rasti na začetku dvajsetega stoletja, kažeta na vse večjo prebivalstveno nosilnost tega območja. Nasprotna je tendenca sežanskega okraja, kjer je dvigovanje naravnega prirasta spremljalo večanje negativne migracijske bilance. Če je v osemdesetih letih ta znašala 58% naravnega salda, se je v naslednjih dveh desetletjih dvignila na 75 oziroma 73%. V goratem tolminskem okraju je v zadnjem dvajsetletju 19. stoletja emigracijski saldo znašal skoraj 140% naravnega in s tem ustvarjal negativno rast. Nato pa je tudi tu prišlo do večanja naravnega in krčenja emigracijskega salda⁸.

8 Za primerjavo z demografskim dogajanjem na ožji krajevni ravni glej kot primer analizo prebivalstvenega razvoja solkanske župnje (Pavlin, 1993/94 in 1997).

Podatki o dejavnih naravnega razvoja (tabela 7) ponujajo še nekaj elementov za razbiranje dogajanja v teh treh desetletjih. Mortaliteta je globalno gledano sledila težnji padanja in prešla s 27,5 na 24,3 promile. V Gorici okolici se je ujemala z deželnim povprečjem, kateremu se je zadnje desetletje približala tudi na Sežanskem, kjer je še v osemdesetih letih dosegala skoraj 31 promilov. V Gradiški je bila najnižja in je do leta 1910 upadla z dobrih 25 na nekaj manj kot 21 promilov, na Tolminskem pa se je med podeželskimi okraji ohranjala z več kot 27 promili krepko nad povprečjem. Nataliteta je na podeželju ostajala še vedno na ravni starorežimske demografije in ni kazala znakov večjega zmanjševanja. V Gorici okolici se je ohranjala krepko nad 38 promili, v hriboviti Tolminski, kjer je bila tradicionalno nižja, je s 34 narasla skoraj na 37 promilov, v Sežani je kljub nazadovanju še presežala 38 promilov, v Gradiški pa se je po vidnem padcu v devetdesetih letih v novem stoletju spet dvignila celo čez 40 promilov. Nupcialnost je bila kot je značilno za hribovite regije najnižja na Tolminskem, kjer se je vrtela okrog 6,5 promilov, pod 7 promilov pa je upadla tudi na Sežanskem. V Gorici okolici se je ohranjala nad 7 promilov, medtem ko je v Gradiški bila najvišja in je v prvem desetletju novega stoletja narasla na 8,3 promile. Povečano nupcialnost in nataliteto Gradiške, delno pa tudi zmanjševanje mortalitete, je mogoče pripisati priseljevanju na to območje, o čemer bo še govor. Doseljevanje, tako v središča nastajajoče industrije kot na kmetijska območja, je pomenilo povečanje segmentov prebivalstva v reproduktivni starosti in same težnje po reproduktivnosti, ki je načeloma pri priseljencih višja.

Tabela 7: Stopnje nupcialnosti, natalitete in mortalitete po okrajnih glavarstvih 1881-1910

Leta	Gorica mesto			Gorica okolica			Gradiška		
	nup.	nat.	mor.	nup.	nat.	mor.	nup.	nat.	mor.
1881-90	6,56	27,46	31,62	7,45	38,91	27,66	8,05	41,12	25,37
1891-1900	7,28	26,07	33,07	7,10	38,39	26,26	7,21	36,43	22,79
1900-10	7,37	25,99	29,57	7,43	38,59	24,02	8,30	40,50	20,90
	Sežana			Tolmin			Goriška-Gradiška		
	nup.	nat.	mor.	nup.	nat.	mor.	nup.	nat.	mor.
1881-90	7,88	40,43	30,96	6,66	34,09	27,10	7,47	37,81	27,55
1891-1900	7,46	38,61	27,88	6,44	35,13	30,54	7,02	36,02	26,66
1900-10	6,91	38,48	24,48	6,76	36,94	27,68	6,75	37,44	24,29

Gorica je bila kot rečeno stvar zase. Razlikovala se je od ostalega deželnega konteksta zaradi svoje urbane demografije, v kateri je igralo temeljno vlogo doseljjevanje. V predindustrijskem in prvem industrijskem obdobju sta bila rast in samo obnavljanje mestnega prebivalstva odvisna v veliki meri od priseljenskega priliva. Ta značilnost je bila posledica visokih stopenj povprečne in izredne mortalitete za časa pogostih epidemij in drugih kriz. Dolgoročno je to pomenilo presežek smrtnih primerov nad rojstvi in torej potrebo po zapolnjevanju vrzeli v družbenem tkivu s priseljenci. V 19. stoletju, zlasti v njegovi drugi polovici, se je to razmerje odvisnosti nasplošno spremenilo in nastopil je čas, ko je naravni dejavnik dajal vse večji pozitivni doprinos k rasti urbanega prebivalstva. Gorica pa se je, sodeč po statistikah o rodnosti in smrtnosti, soočala s pomanjkanjem lastne reprodukcijske moči. To vprašanje se je začelo kazati konec šestdesetih let in nanj je opozoril že Czoernig na podlagi rezultatov popisa prebivalstva iz leta 1869 (Czoernig, 1987, 21-22). Jasno pa je prihajalo do izraza v naslednjih desetletjih in vse do prve svetovne vojne. Kot vidimo v tabeli 7, je mortaliteta vseskozi močno presegala nataliteto in ustvarjala negativni naravni saldo. Lucia Pillon vidi v svoji nazorni študiji o razvoju prebivalstva Gorice, bazirani na bogatih občinskih arhivskih statistikah, razloge za deficitarno naravno rast v nekaterih konicah izredne mortalitete, predvsem pa v močnem zmanjševanju natalitete (Pillon, 1991, 129-132, 150). Kot izhaja tudi iz uradne statistike, je do leta 1910 ta padla pod 26 promilov in v naslednjih treh letih pod 23 promilov. Tako upadanje natalitete, upoštevajoč tudi rast nupcialnosti, kaže dejansko na določeno problematičnost. Vendar je pravi vzrok za razkorak med nataliteto in mortaliteto statistične narave in tiči v podatkih o smrtnosti. Ti namreč ne izkazujejo realne mortalitete mestnega prebivalstva, ker obsegajo tudi smrtne primere ljudi, ki niso sodili med mestno populacijo. Šlo je za goste bolnišnic, za katere je bila značilna visoka umrljivost, in nekatere druge segmente tujega prebivalstva. To razodevajo opombe v uradni statistiki porok, rojstev in smrti za leta od 1902 do 1907, ki prinašajo tudi podatek o stopnjah umrljivosti brez tujcev (*mit Ausschluss der Ortsfremde*). Ta je bila povprečno za 32 % nižja, iz česar sledi, da je bila nataliteta odločno višja od mortalitete in je naravni saldo občutno prispeval k absolutni rasti prebivalstva. V kolikšni meri to velja tudi za ostala leta in do kam seže časovno vpliv statistične deformacije, kot tudi, kdo so bili točneje tujci, ki so prispevali k tako visoki umrljivosti, je stvar nadaljnjih raziskovanj.

SELITVE

Glede izseljevanja nam dodatne elemente za refleksijo ponuja primerjava med prisotnim, rojenim in pristojnim prebivalstvom, to je tistim, ki je imelo v Goriški-Gradiški domovinsko pravico. Podatki se od tu naprej ne nanašajo več na civilno, temveč na vse prisotno prebivalstvo, vključno z vojaštvom, ki ga ni mogoče oddeliti od ostalih prisotnih prebivalcev. Podatki o pristojnem in rojenem prebivalstvu pa vključujejo samo popisane v mejah monarhije, ne pa živečih v tujini. Razlika med prisotnimi in pristojnimi v Goriški-Gradiški je indikativni element odsotnosti prebivalstva. Ta razlika je že precejšnja ob popisu 1857 (-5,6%). V šestdesetih letih se je nekoliko skrčila, nato se do konca stoletja znatno povečala (z -9,2% na -12,9%), v naslednjem desetletju pa se zmanjšala na -4%.

Temu znižanju je botrovala rast števila prebivalstva, ampak tudi sprememba normativa o domovinski pravici ali pristojnosti. Le-to je lahko od leta 1901 vsakdo pridobil kjerkoli v državi po desetletnem nepretrganem prostovoljnem bivanju, medtem ko je bila prej domovinska pravica vezana na kraj rojstva⁹. Podatek je vsekakor izraz tega, kar smo razbrali že iz prejšnjih elementov, in sicer zmanjšanega vpliva izseljevanja na rast števila prebivalstva v dvajsetem stoletju. Zanimivo je, da je Goriška-Gradiška bila v sedemdesetih, osemdesetih in devetdesetih letih avstrijska provinca z največjim deležem odsotnega domovinskega prebivalstva in da se je težnja po prostorski mobilnosti začela kazati prej kot v večini drugih avstrijskih dežel¹⁰. Podčrtati pa je treba, da upad odsotnih pristojnih v prvem desetletju dvajsetega stoletja (s 17,9% na 13,4%) in zmanjšanje negativnega selitvenega salda ne pomenita zmanjšanja izseljevanja, saj je odstotek rojenih v Goriški-Gradiški, ki so jih popisali v drugih avstrijskih provincah, narastel med 1900 in 1910 s 13 na 13,7%.

Tabela 8 ponuja vpogled v geografske usmeritve izseljenskih tokov in njihove dimenzije. Kot vidimo, je število vseh rojenih v Goriški-Gradiški, ki so jih popisali v drugih avstrijskih deželah, naraščalo in goriško odsotno prebivalstvo se je nahajalo bolj ali manj povsod na avstrijskem državnem ozemlju. Ena destinacija pa izstopa med vsemi ostalimi in to je Trst, kar kaže na recipročni odnos, ki je vezal pristaniško mesto in Goriško-Gradiško na področju demografskega razvoja. Ta vez ni bila nekaj novega, ampak samo nadaljevanje in okrepitev intenzivne relacije, vzpostavljene na začetku 18. stoletja, ko je Trst postal svobodno pristanišče. Pomorsko trgovski Trst je lahko doživljal svojo ekspanzijo zahvaljujoč se močnemu in stalnemu priseljevanju in od samih začetkov tega razvoja je bila Goriška-Gradiška, skupaj s Kranjsko, med poglobitvenimi bazeni, ki so napajali demografsko rast mesta (Kalc, 2008, 101). V 19. stoletju, predvsem v drugi polovici, se je relacija med obema območjema okrepila pod vplivom rasti prebivalstva, družbenih in gospodarskih sprememb v Goriški-Gradiški na eni strani¹¹, na drugi pa atraktivnih silnic, ki jih je ustvarjal Trst s svojim trgovim delu in splošnim gospodarskim razvojem.

Intenzivnost in časovne dinamike migracijskega navezovanja na Trst so bile v posameznih predelih Goriške-Gradiške različne. Atraktivnost mesta je prihajala do izraza tako v okolici Gorice kot v Gradiški in v sežanskemu okraju. Tak je bil tudi vrstni red okrajev po velikosti njihovega priseljenkega doneska k tržaškemu prebivalstvu, ki je bil v vseh treh primerih zelo številčen. Na sežanskem, kraškem območju je bil Trst ves čas glavni cilj izseljevanja. To je bilo vendarle najbolj neposredno tržaško zaledje, ki je vzdrževalo dnevne stike z mestom in njegovo ekonomijo¹². Leta 1900 in 1910 so se več kot tri če-

9 S spremembo normativa so se mnogi odločili, da dolgoletno bivanje v kraju priselitve formalizirajo s pridobitvijo domovinstva v njem. Zaradi tega so ob popisu prebivalstva leta 1910 beležili bolj ali manj poudarjena znižanja števila pristojnih v drugih krajih, v primerih novega priseljevanja pa porast tega števila. Zato in ker so otroci priseljencev pridobivali domovinstvo po očetu, žena pa po soprogu, vključuje število pristojnih tudi v kraju rojene osebe in predstavlja le grob kazalec migracijskih gibanj. Bolj poveden, a vedno samo v indikativnem smislu, je podatek o kraju rojstva.

10 Österreichische Statistik (1912), NF, Band II, Heft I, 13*.

11 O teh spremembah glej Bianco (1991) in Luchitta (1991).

12 Glej kot primer Pahor (1976).

trtine sežanskega odsotnega pristojnega prebivalstva nahajale v bližnjem mestu (tabela 9). Le nekoliko manjši je bil ta odstotek med odsotnim prebivalstvom političnega okraja Gradiška, katerega prisotnost v Trstu je naraščala od 1890 dalje. Pristojno prebivalstvo goriškega okoliškega okraja pa se je v letih 1900-1910 skrčilo z dveh tretjin na polovico, kar je povezano z zmanjšanjem izseljevanja iz tega območja proti Trstu. Sklepajoč po deležih odsotnega pristojnega prebivalstva, je Trst predstavljal glavno izseljensko destinacijo za same prebivalce Gorice¹³. Bistveno drugačne pa so bile usmeritve izseljenskih tokov na Tolminskem. Tu je bilo izseljevanje najbolj intenzivno in čeprav so pomembni tokovi držali tudi v Trst, je bil največji delež pojava usmerjen predvsem proti Koroški, Kranjski in Štajerski. V te dežele, kot kažeta tabeli 8 in 9, in v Istro so držale izseljenske poti tudi iz ostalih okrajev. V Istri so se priseljenci zgoščali v Pulju in okolici, ki sta v drugi polovici stoletja doživljali pravo ekonomsko in demografsko ekspanzijo (Dukovski, 2012, 342-352; Mileta, 2012, 412-422).

Selitveni tokovi proti Trstu so se razlikovali od ostalih tudi po spolnem sestavu. Pristaniško mesto je z goriškega območja pritegovalo veliko moške delovne sile, še več pa ženske. Ženske so tvorile, podobno kot v 18. stoletju (Kalc, 2008, 117-118), večino goriškega priseljenskega kontingenta. Med tržaškimi prebivalci, rojenimi v Goriški-Gradiški, je prišlo ob popisu leta 1875 117 žensk vsakih sto moških, leta 1890 123, ob naslednjih dveh pa 113. V Trstu so se jim ponujale možnosti zaslužka na področju hišnega dela, ki je bilo poglavitni trg zaposlovanja priseljene ženske delovne sile. Ta vidik se jasno kaže v distribuciji in starostni ter spolni strukturi priseljencev iz Goriške-Gradiške po posameznih tržaških okrožjih. Tako je bilo leta 1875 v elitnih meščanskih četrtih Sv. Vida in Novega mesta med stanovalci, rojenimi v Goriški-Gradiški, 172 oziroma 177 žensk vsakih sto moških. V starosti od 16 do 30 let, ki je bila tipična za služenje, pa jih je prišlo več kot 250 in v razredu 21-25 let skoraj 400¹⁴. Zaposlitveni trg hišnega dela, ki je bilo vseskozi večinoma začasno in povezano s celibatom, je kljub vsesplošnemu nazadovanju, značilnemu za tisti čas (Hahn, 2012, 114-115), privabljal veliko število priseljenc tudi potem, ko se je z odpravo proste luke na začetku devetdesetih let spremenila strukturna naravnost gospodarskega razvoja mesta v smeri industrializacije. Vse večje možnosti zaposlovanja pa je ženskam Trst ponujal tudi v trgovskem in raznih sektorjih proizvodnje, zlasti tekstilno-oblačilnem in prehranbenem (Frühbauer, 1906, LXX-LXXV, LXXXII-LXXXIII). Izseljenski tokovi proti drugim avstrijskim deželam pa so imeli poudarjen moški značaj. Med rojenimi v Goriški-Gradiški, popisanimi na zgornjem in spodnjem Štajerskem, je na primer prišlo 13 oziroma 39 žensk na 100 moških. Številčnejša je bila ženska komponenta na Dunaju (več kot 60 na 100 moških), tudi v tem primeru povezana s služnostnimi poklici, v tokovih proti Kranjski in Koroški. Od 1890 dalje je ženska komponenta teh tokov vsekakor naraščala.

13 Poglobljenejša analiza doprinosna prebivalstva Goriške-Gradiške k demografskem in družbenem razvoju Trsta v Cattaruzza (1979, 15-20).

14 Izračun na osnovi podatkov Tabele XIII: Popolazione secondo l'appartenenza (La popolazione, 1878, 80-129).

Tabela 8: Prebivalstvo, rojeno v Goriški-Gradiški, po kraju prisotnosti ob popisu

	a) absolutne vrednosti			b) odstotne vrednosti		
	1890	1900	1910	1890	1900	1910
Spodnja Avstrija	934	1.126	1.276	3,2	3,5	3,4
Koroška	1.580	1.507	1.675	5,4	4,7	4,5
Kranjska	3.040	3.155	4.109	10,4	9,8	11,1
Istra	3.172	3.007	3.713	10,8	9,3	10,0
Štajerska	1.904	2.423	2.115	6,5	7,5	5,7
Trst	17.462	18.565	22.192	59,6	57,7	59,7
Druge dežele	1.224	2.388	2.092	4,2	7,4	5,6
Skupno	29.316	32.171	37.172	100	100	100
Goriška-Gradiška	206.569	215.783	234.662	87,6	87,0	86,3
Skupno rojeni	235.885	247.954	271.834	100	100	100

Tabela 9: Domovinsko prebivalstvo političnih okrajev Goriške-Gradiške po prisotnosti ob popisu (%)¹⁵

a) 1900

	Gorica mesto	Gorica okolica	Gradiška	Sežana	Tolmin	Neznano	Skupno
Spodnja Avstrija	9,6	2,3	1,4	0,6	4,1	8,4	2,9
Štajerska	7,9	6,2	1,7	2,9	21,8	6,7	7,8
Koroška	1,8	3,1	0,4	0,3	21,7	1,3	5,5
Kranjska	2,4	9,7	1,1	3,5	19,1	0,0	7,7
Trst	60,3	64,8	75,2	83,2	22,4	2,5	61,9
Istra	9,0	8,5	15,7	8,1	3,0	49,2	9,0
Druge dežele	9,1	5,3	4,5	1,2	7,9	31,9	5,3

15 Manjše število pristojnih leta 1910 je pripisati spremembi normativa o domovinski pravici, delno in v nekaterih primerih več pa tudi zmanjšanju doseljevanja. V statistiki za leto 1910 se pojavi politični okraj Tržič (it. Monfalcone), ki je nastal z oddelitvijo od Gradiške in nastopil kot upravno-politična enota z letom 1911.

Avstrija	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Skupno število	4.826	12.757	9.226	10.682	9.318	238	47.047

b) 1910

	Gorica mesto	Gorica okolica	Gradiška	Tržič	Sežana	Tolmin	Neznano	Skupno
Spodnja Avstrija	7,8	3,8	2,7	1,3	1,1	4,7	12,4	3,6
Štajerska	7,3	8,4	2,5	1,4	3,0	18,9	15,5	7,8
koroška	1,9	3,8	1,4	0,2	0,7	24,2	3,5	6,2
Kranjska	4,4	15,1	6,3	2,5	6,2	17,6	2,2	10,2
Trst	56,9	51,3	67,0	74,0	76,7	22,4	8,4	55,5
Istra	14,0	9,5	15,4	17,8	10,1	4,0	10,2	10,6
Druge dežele	7,8	8,2	4,7	2,8	2,2	8,1	47,8	6,2
Avstrija	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Skupno število	4.034	9.220	5.826	2.500	7.551	6.977	226	36.334

Tabela 10: Domovinsko prebivalstvo Goriške-Gradiške prisotno v deželah ogrske krone

	a) absolutne vrednosti		b) odstotne vrednosti	
	1880	1910	1880	1910
Hrvaška in Slavonija	284	385	58,2	33,1
Reka	106	635	21,7	54,6
Ogrska	98	143	20,1	12,3
Skupno	488	1163	100	100

Predstavljeni podatki ponazarjajo samo delno in impresionistično migracijska gibanja, usmerjena proti raznim delom avstrijske države. Iz njih izostajajo različne oblike prostorskih gibanj, predvsem sezonska in druga začasna, ki jih popisna statistika ne ali samo delno zaznava, a so bila pomembne sestavine krhkih družbenogospodarskih ravnovesij in demografskih značilnosti dežele. To je veljalo v prvi vrsti za tolminski okraj in druga hribovita območja, kjer so bile vsakoletne kratkotrajne delovne selitve znotraj avstrijske države najbolj razširjene (Srebernič, 1914, 5-17). Upoštevati je treba nato izseljevanje v tujino, kontinentalno in prekomorsko, ki ga ne popisna ne izseljenska statistika nista mogli ustrezno dokumentirati (Kalc, 1996, 56-57). Verodostojni in po vsebini enakovredni tistim o prisotnih v drugih avstrijskih deželah so samo podatki za ogrsko po-

lovico monarhije, ki so jih pridobivali z enakimi popisovalnimi kriteriji. Na Ogrskem je bilo večje število priseljencev iz Goriške-Gradiške predvsem na Reki, na Hrvaškem in v Slavojini (tabela 10). Od srede sedemdesetih let dalje se je zvrstilo več izseljenskih valov v Argentino in Brazilijo. To izseljevanje je imelo svoja največja žarišča v Gradiški, kjer je kmečko prebivalstvo močno občutilo agrarno krizo, padanje cen kmečkih proizvodov zaradi tuje konkurence in okostenelost kolonskega veleposestnega sistema, ki je kmeta najemnika potiskal v vse bolj neugoden socialni in ekonomski položaj¹⁶. Do odhodov v Južno Ameriko je prišlo tudi v vzhodnem, slovenskem delu dežele (Brecelj, 1997, 216-219), vendar so se od tu v dvajsetem stoletju čezoceanski tokovi usmerili v večji meri proti ZDA (Kalc 1992: 485, 487). Statistika izseljevanja iz goriške okolice kaže, da je v letih 1907-13 s tega okraja odšlo v Severno Ameriko 1.300 oseb od skupnih 8.600 izseljencev, ki so bili v 36% primerov namenjeni v tujino, v 64% pa proti drugim avstrijskim deželam, razen Avstrijskega primorja. Podatki se nanašajo na vse vrste selitev zaradi dela in potrjujejo izraziti moški sestav notranjih tokov (90%) ter bolj uravnovešeno razmerje med spoloma pri tokovih v inozemstvo. Če je moško izseljevanje v tujino držalo v prvi vrsti v ZDA, so tri četrtine žensk odšle v Egipt (več kot 1.000 primerov). Šlo je za dobro znane aleksandrinke, se pravi dekleta in žene, ki so se od sedemdesetih let 19. stoletja v vse večji meri obračale, namesto na tržaški in goriški, na gospodarsko zanimivejši trg hišnega dela v egiptovskih mestih (Srebernič, 1914, 9).

Tabela 11: Prisotno prebivalstvo po deželi rojstva

	a) absolutne vrednosti			b) odstotne vrednosti		
	1890	1900	1910	1890	1900	1910
Spodnja Avstrija	330	277	628	4,2	2,6	3,8
Koroška	422	506	974	5,4	4,7	5,8
Kranjska	2.647	3.266	4.819	33,6	30,2	28,8
Istra	1.158	1.260	2.260	14,7	11,6	13,5
Štajerska	565	2.012	2.621	7,2	18,6	15,7
Trst	1.681	2.151	3.124	21,3	19,9	18,7
Druge dežele	1.072	1.356	2.301	13,6	12,5	13,8
Avstrija	7.875	10.828	16.727	100	100	100
Tuje države	5.864	6.286	9.360	42,7	36,7	35,9

16 O izseljevanju iz Gradiške in o razmerah v kolonskem agrarnem sistemu glej Cecotti (2003) Micelli (1991), Bianco (1991) in Benvenuti (1982).

Skupno	13.739	17.114	26.087	100	100	100
Goriška-Gradiška	206.569	215.783	234.662	93,8	92,7	90,0
Prisotno prebivalstvo	220.308	232.897	260.749	100	100	100

Oglejmo si na koncu še tujo prisotnost v Goriški-Gradiški in priseljske tokove iz drugih avstrijskih dežel ter iz tujine. Tudi v tem primeru se statistika o rojenih nanaša samo na zadnje dvajsetletje obravnavanega obdobja, statistika pristojnih pa na čas od 1880 dalje. Naj spet spomnimo, da je tudi tu všteto vojaštvo, katerega število se je od 1900 do 1910 več kot podvojilo in je zaradi tega vpliv te komponente na statistiko še večji¹⁷. Kot izhaja iz tabele 11, je bila grofija v drugi polovici 19. stoletja destinacija priseljskih tokov, ki so se v dvajsetem stoletju okrepili. Med 1890 in 1910 je odstotek prebivalcev, rojenih izven grofije, občutno narasel, tako zaradi številčnejše prisotnosti avstrijskih državljanov kot tudi tujcev. V prvem primeru sta prednjačila kontingenta iz Avstrijskega primorja in iz Kranjske, nato štajerski, ki se je s časom močno povečal. Iz podatkov o pristojnosti prebivalstva je mogoče sklepati, s tem, da odštejemo vojaštvo, da se je najpomembnejši delež (40%) avstrijskega prebivalstva, pristojnega v drugih deželah, nahajal v Gorici. Upoštevajoč učinke spremenjenih pravil o domovinski pravici, se je v dvajsetem stoletju to priseljevanje še povečalo. Rast prihaja do izraza tudi v Gradiški, predvsem pa v goriški okolici in na Tolminskem, kjer se je število tujega domovinskega prebivalstva skoraj podvojilo. V Sežanskem okraju pa je ostajalo bistveno nespremenjeno.

Bolj neenakomerna, čeprav dokaj raznolika, je bila prisotnost tujcev iz inozemstva. Med njimi so bili nemški, švicarski, ogrski državljani, priseljenci iz balkanskih in drugih držav, večinoma pa v skromnem številu, ki skoraj v nobenem primeru ni presevalo stotih enot. Več kot 90% inozemskega prebivalstva so namreč tvorili priseljenci iz Kraljevine Italije. Številni so bili v Gorici, zlasti pa v Gradiški, kjer jih je popis iz leta 1900 naštel nekaj manj kot 5.000, deset let kasneje pa skoraj 8.000. To priseljevanje je prispevalo (tudi k naravni) rasti prebivalstva Gradiške in h krčenju pasivnega migracijskega salda od devetdesetih let dalje. Blažilo je tudi učinke izseljevanja proti Trstu in drugim destinacijam tistih, ki si zaradi sprememb v agrarni ekonomiji in družbenih razmerjih niso mogli več zagotavljati prežitka s kmečkim delom, hkrati pa zanje ni bilo mesta niti v sicer razvijajočem se in vse bolj receptivnem industrijskem sektorju.

17 Leta 1900 je bilo vojakov 1.847, deset let kasneje jih je bilo 4.240, od teh 2.642 v Gorici, 297 v Gorici okolici, 900 v Gradiški, 250 v Sežani in 151 v Tolminu.

Tabela 12: Glavne notranje selitvene destinacije po političnih okrajih ob popisu 1910

Politični okraj	Prebivalstvo		Politični okraj			
	prisotno	rojeno	krajevni izvor priseljenega prebivalstva	število rojenih	destinacija izseljenega prebivalstva	število rojenih
Gorica mesto	30.995	18.830	Gorica okolica	4.685	Trst	2.189
Gorica okolica	73.861	84.026	Gradiška	957	Trst	5.334
Gradiška	34.155	39.450	Gorica okolica	492	Trst	4.055
Tržič	53.038	48.418	Gradiška	2.024	Trst	2.082
Sežana	30.461	36.691	Postojna	659	Trst	6.428
Tolmin	38.259	41.081	Gorica okolica	494	Trst	2.055

Izmenjave prebivalstva prek izseljevanja in priseljevanja, tako na notranjih kot na mednarodnih relacijah, so torej igrale nezanemarljivo vlogo v zadnji fazi obravnavanega obdobja v furlanski nižini kot tudi v preostalih delih goriško-gradiške grofije. Glede tega in za dopolnitev slike je koristno primerjati migracijske salde notranjih selitvenih tokov, naravne in dejanske rasti prebivalstva. Primerjava migracijskih podatkov kaže, kako je grofija v zadnjem desetletju 19. in prvem desetletju 20. stoletja sprejela več prebivalcev iz ostale Avstrije kot se jih je tja iz nje odselilo. V devetdesetih letih je bila bilanca v korist priseljenih za 98 primerov, leta 1910 pa za 898 primerov. Upoštevajoč naravne in dejanske prirastke sledi, da je v omenjenih obdobjih dežela izgubila zaradi odseljevanja v tujino 8.209 oziroma 4.639 rojenih prebivalcev¹⁸. Kar se tiče notranjih selitvenih gibanj pa opozarjajo podatki o najbolj zastopanih destinacijah (tabela 12) še enkrat na tesno razmerje vseh političnih okrajev goriško-gradiške dežele, vključno Tolminskega, s Trstom. Ta zaseda namreč v vseh primerih prvo mesto na lestvici ciljev izseljevanja. Podatki nam nudijo tudi nekaj elementov o selitvah znotraj grofije, kjer prednjači med destinacijami Gorica. Med priseljenci v deželnem glavnem mestu je bil najštevilčnejši tok iz okraja Gorica okolica. To ombočje je torej znatno prispevalo k demografski rasti Gorice in, ker je šlo za slovensko prebivalstvo, h krepitvi prisotnosti, vloge in položaja Slovencev v mestu. Drugo atraktivno ombočje je v tem obdobju Tržič (Monfalcone), kjer pa so najštevilčnejšo komponento tvorili priseljenci iz Gradiške. Iz Gradiške so se prebivalci preseljevali tudi v Gorico okolico, ta pa je bila prvo med izvornimi območji priseljevanja v Gradiški in Tolminski. Sežanski okraj, ki je med vsemi dajal absolutno in relativno največje število izseljencev Trstu, je sprejemal prebivalstvo predvsem iz Postojne.

18 Österreichische Statistik (1914), NF, Band I, Heft 2, 28*.

SKLEP

Na koncu tega sintetičnega pregleda demografskega razvoja poknežene grofije Goriške-Gradiške naj povzamemo njegove najvidnejše poteze. Kot prvo je treba izpostaviti spremembo hitrosti rasti števila prebivalstva na začetku restavracije, kar je značilno za vse slovenske in avstrijske dežele nasploh. Rast je izvirala iz ugodnega razkoraka med visoko nataliteto in padajočo mortaliteto, a je bila pogojena z nezmožnostjo Goriške-Gradiške, da bi gospodarsko in socialno vzdržala tolikšen demografski pritisk, in z bližino Trsta. Pristaniško mesto je predstavljalo naravni izliv za goriško prebivalstvo, tako da sta bili območji povezani v vzajemnem demografskem razmerju. Demografska ekspanzija Trsta, ki je slonela v veliki meri na doseljevanju, je imela dolgo v Goriški-Gradiški prvega izmed svojih demografskih rezervoarjev. Zaradi prelivanja prebivalstva proti Trstu je goriško-goriška grofija beležila počasnejšo demografsko rast kot Istra, kjer je prebivalstvo ostajalo dlje ustaljeno znotraj deželnih meja preden je tudi tu začelo množični premik proti mestu. S tako sliko je povezano tudi dejstvo, da je Avstrijsko primorje bilo avstrijska dežela z najnižjo stopnjo selitvenosti navzven, Goriška-Gradiška pa med provincami z najvišjo tako naravnostjo. Izselsevanje je sledilo, kot rečeno, tudi drugim, notranjim in zunanjim usmeritvam. To v povezavi z naravnimi posebnostmi in družbeno-gospodarskimi strukturami posameznih območij. Ravno tako so ti posamezni deli doživljali različne in specifične demografske razvoje. Med osnovnimi skupnimi imenovalci je vsekakor presežek naravne rasti nad dejansko. To lahko po vsej verjetnosti trdimo tudi za Gorico, kjer je k rasti prebivalstva prispeval tudi naravni prirastek in ne samo priseljevanje, kot kažejo kontroverzne uradne statistike. Pomenljivi so ne nazadnje premiki in izmenjave prebivalstva, ki pričajo o nelinearnosti ter multilateralosti selitvenih gibanj in ki so vplivali na družbeno ter kulturno fiziognomijo populacije. To velja za izmenjave z avstrijskim prostorom, kot tudi za tiste s tujino in med posameznimi geografskimi območji znotraj grofije. V usmeritvah selitvenih tokov in v splošnem upadanju selitvenega deficita v zadnjem desetletju obravnavanega obdobja je mogoče razpoznati učinke sprememb in preustroja deželnih gospodarskih in družbenih struktur. Ti premiki pa so imeli posledice tudi v jezikovnih in kulturnih značilnostih prostora ter v razmerjih med narodnimi skupnostmi, ki so sobivale v njem.

SOME ASPECTS OF THE DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN GORIŠKA-GRADIŠKA FROM EARLY 19TH CENTURY TO WWI

Aleksej KALC

Slovenian Migration Institute of the Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts,
Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: AKalc@zrc-sazu.si

SUMMARY

The article offers an insight into the demographic development in Goriška-Gradiška (It. Gorizia-Gradisca) from the Restoration to WWI. In this period the region witnessed a population growth resulting from a persisting high level of fertility and diminishing mortality. However, the growth was considerably lower because more than half of the natural increase was eroded by the emigration due to the regional economic structures, which did not support such a demographic pressure.

The administrative areas had different growth rates. The regional capital city of Gorica (It. Gorizia, Ger. Görz) registered the highest one especially thanks to the immigration. In the countryside, the growth was slower as a result of remarkable emigration and in the Carst and mountainous districts of Sežana and Tolmin also due to lower fertility.

Since the end of the 19th century the improvement of the agrarian economy and the development of the industrialisation in the surroundings of Gorica, in the district of Gradiška and partly in those of Tolmin brought about a reduction in the net emigration.

The major part of the emigration was directed towards the port city of Trieste, which traditionally received a considerable contribution to its demographic growth from Goriška-Gradiška. The emigration to Trieste stemmed from the territories east of Gorica and from Gradiška, but especially from the closer district of Sežana. More than half of the emigration from the region towards Trieste constituted women and the most numerous group responded to the demand of the market of domestic services.

Emigration currents of seasonal or longer duration, oriented to other Austrian provinces, were predominantly male. In certain periods there were also important emigration flows abroad. They were directed to the Hungarian part of the monarchy as well as to North America and Egypt. The later destination was a female specialisation combined with the domestic work, too.

The migration processes were multidirectional and especially in the two decades before WWI the region received an increasing number of immigrants from other Austrian provinces, in particular from the Litoral, from Carniola and from Styria. The inflow from abroad was constituted to a greater extent by immigrants from Italy who found their main settlement locations in the rural areas of Gradisca.

The internal moves were principally oriented towards the regional administrative and commercial centre of Gorica and to the industrial area of Monfalcone. So, on the one hand, the demographic development of Goriška-Gradiška was characterised by a tight relationship with the demographic and economic expansion of Trieste. On the other hand, internal, interregional and international migration movements of various dimensions,

nature and duration played their roles in shaping the economic, social, cultural and linguistic features of the regional population.

At the beginning of the 20th century the tendencies in the regional demography were even more affected by the changes in the economic structure, correlated with the rise of the industrial centres, the advancement of the commercial agriculture and the improvement of the transport communications.

Key words: Goriška-Gradiška, 19th century, population development, migrations, centre-periphery relations

VIRI IN LITERATURA

- Frühbauer A. (1906):** Censimento della popolazione a Trieste al 31 dicembre 1900. Età, stato civile, professione o condizione, immigrazione. Trieste, Il Municipio Di Trieste Ed.
- La popolazione (1878):** La popolazione di Trieste nel 1875: resoconto ufficiale del censimento generale della popolazione effettuato secondo lo stato del 31 dicembre 1875. Trieste, Civico Ufficio Statistico Anagrafico.
- Popolazione e bestiame (1859):** Popolazione e bestiame del Litorale secondo la numerazione del 31 ottobre 1857, Edizione dell'I. r. Ministero dell'Interno. Vienna, Imp. Regia Stamperia di Corte e di Stato.
- Statistische Übersichten (1859):** Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich. Nach der Zählung vom 31. October 1857. Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei.
- Bevölkerung und Viehstand (1871):** Bevölkerung und Viehstand vom Küstenland nach der Zählung vom 31. December 1869. Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei.
- Österreichische Statistik (1882-1914):** Ergebnisse der Volkszählungen etc., Band I, Heft 1 (1880); Band XXXII, Heft 1, 2, 5(1890); Band LXIII, Heft 1, 2; Band LXIV, Heft 1, 2(1900); Band 1 Neue Folge, Heft 1, 2; Band 2 Neue Folge, Heft 1(1910). Wien, K.k. Statistische Central-Commission.
- Österreichische Statistik (1881/82-1912):** Bewegung der Bevölkerung etc., razni zvezki (1881-1910). Wien, K.k. Statistische Central-Commission.
- Statistisches Jahrbuch (1863-81):** Statistisches Jahrbuch der Oesterreichischen Monarchie. Wien.
- Brecelj A. (1997):** Nekaj podatkov o izseljevanju iz Slovenskega primorja v Južno Ameriko, predvsem v Argentino. V: *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije*, Series historia et sociologia, 10, 215-236.
- Bardet J.-P., Dupâquier J. (ur.):** Histoire des populations de l'Europe. II. La révolution démographique 1750-1914. Paris, Fayard.
- Benvenuti S. (1982):** Da "peccatori" a "depravati". Note sull'emigrazione dalla provincia di Gorizia (1878-1891). V: *Qualestoria*, 10, 3, 51-70.
- Berginc, J., (1956):** Gibanje prebivalstva na Tolminskem. V: *Tolminski zbornik*. Tolmin, 18-21.
- Bianco F. (1991):** "L'armonia sociale nelle campagne". Economia agricola e questione colonica nella Principesca Contea di Gorizia e Gradisca tra '800 e '900. V: Bianco F., Masau Dan M. (ur.), *Economia e società nel Goriziano tra '800 e '900. Il ruolo della Camera di Commercio (1850-1915)*. Monfalcone, Edizioni della Laguna, 33-66.
- Blaznik P., Grafenauer B., Vilfan S. (ur.) (1970):** *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Cattaruzza M. (1979):** La formazione del proletariato urbano. Immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla metà del secolo XIX alla prima guerra mondiale. Torino, Musolini editore.

- Czoernig C. F. (1987):** Gorizia stazione climatica. Gorizia, Cassa di Risparmio di Gorizia.
- Cecotti F. (2003):** L'emigrazione dal Litorale austriaco verso Argentina e Brasile 1878-1903. V: Cecotti F., Mattiussi D. (ur.), Un'altra terra un'altra vita. L'emigrazione isontina in Sud America tra storia e memoria 1878-1970. Gorizia, 15-58.
- Dukovski D. (2012):** Habsburški popisi stanovništva kao izvor podataka za društvenu i ekonomsku povijest. Procesi modernizacije u Istri – usporedne statistike Kopra i Pule. V: Kalc A. (ur.), Prvi moderni popis stanovništva u Istri – Il primo censimento demografico moderno in Istria – Prvi moderni popis prebivalstva v Istri. Koper – Capodistria, Histria Editiones,
- Hahn S. (2012):** Historische Migrations-Forschung. Frankfurt/New York, Campus Verlag.
- Iancis P. (2006):** La mobilità del lavoro manifatturiero nel Goriziano nel Settecento. V: Šerbelj F. (ur.), Barok na Goriškem – Il Barocco nel Goriziano. Nova Gorica, Goriški muzej, 173-177.
- Kalc A. (1992):** Prekooceansko izseljevanje skozi Trst 1903-1914. V: Zgodovinski časopis, 46, 4, 479–496.
- Kalc A. (1996):** Ladijske potniške evidence kot vir za zgodovino izseljenstva, s posebnim ozikom na izseljenke sezname tržaškega pristanišča. V: Dve domovini, 7, 51-69.
- Kalc A. (2008):** Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb. Koper-Trst, Založba Annales.
- Kalc A. (2012):** Predmoderna prebivalstvena statistika: značilnosti in problemi, s posebnim poudarkom na primeru Trsta in njegove okolice. V: Svetina Šterbenc B., Kolenc P., Godeša M. (ur.), Zgodovinski pogledi na zadnje ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910. Jezik, narodnost, meja. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 63-75.
- Luchitta A. (1991):** Lo sviluppo industriale della Principesca Contea nelle relazioni della Camera di Commercio di Gorizia. V: Bianco F., Masau Dan M. (ur.), Economia e società nel Goriziano tra '800 e '900. Il ruolo della Camera di Commercio 1850-1915. Monfalcone, Edizioni della Laguna, 67-122.
- Micelli F. (1991):** L'emigrazione dal "Friuli orientale". V: Bianco F., Masau Dan M. (ur.), Economia e società nel Goriziano tra '800 e '900. Il ruolo della Camera di Commercio 1850-1915. Monfalcone, Edizioni della Laguna, 173-190.
- Mileta Mattiuz O. (2012):** Le genti di Pola nella seconda metà dell'Ottocento e l'esodo / rientro alla fine del primo conflitto mondiale. V: Kalc A. (ur.), Prvi moderni popis stanovništva u Istri – Il primo censimento demografico moderno in Istria – Prvi moderni popis prebivalstva v Istri. Koper – Capodistria, Histria Editiones, 407-430.
- Pahor M. (1976):** Kraška vas Povir, primer simbioze med koprnim in morjem. V: Goriški letnik, 3, 97-123.
- Panariti L. (1996):** La seta nel Settecento goriziano. Strategie pubbliche e iniziative private. Milano, Angeli.
- Pavlin V. (1994/95):** Prebivalstvo v solkanski župniji 1835-1864 na podlagi matičnih knjig (prvi del). V: Goriški letnik, 20-21, 27-50.

- Pavlin V. (1997):** Prebivalstvo v solkanski župniji 1835-1864 na podlagi matičnih knjig (drugi del). V: Goriški letnik, 24, 35-54.
- Pillon L. (1991):** Movimento della popolazione a Gorizia dalla metà dell'Ottocento ai primi anni del Novecento. V: Bianco F., Masau Dan M. (ur.), Economia e società nel Goriziano tra '800 e '900. Il ruolo della Camera di Commercio (1850-1915). Monfalcone, Edizioni della Laguna, 123-154.
- Schünemann K. (1935):** Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia. 1. Band. Berlin, Deutsche Rundschau G.m.b.V.
- Srebernič J. (1914):** Die Wanderbewegung in der Umgebung von Görz. V: Jahresbericht des Mädchenlyzeums der armen Schulschwestern de Notre Dame in Görz. Görz.
- Valenčič V. (1990):** Izseljevanje Slovencev v druge dežele Habsburške monarhije. V: Zgodovinski časopis, 44, 1, 49-71.
- Zwitter F. (1936):** Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Ljubljana, Razprave znanstvenega društva v Ljubljani.